
Оливера Илић

ПАЛЕОХРИШЋАНСКИ САКРАЛНИ СПОМЕНИЦИ У МАЊИМ НАСЕЉИМА И УТВРЂЕЊИМА У ОКОЛИНИ НИША

Околина касноантичког Ниша богата је црквеним споменицама било да су откривени у оквиру или близини неког мањег насеља, утврђења или пак стоје усамљено. Нажалост, само мањи број је археолошки истражен, док за већи број сазнајемо захваљујући сондажним ископавањима или рекогносцирању. Можемо с разлогом претпоставити да је број палеохришћанских сакралних објеката знатно већи, што се нарочито односи за период Јустинијана I, који је као велики хришћански владар и градитељ, на територији Илирика саградио или обновио не само утврђења, већ и црквене грађевине (карта 1).

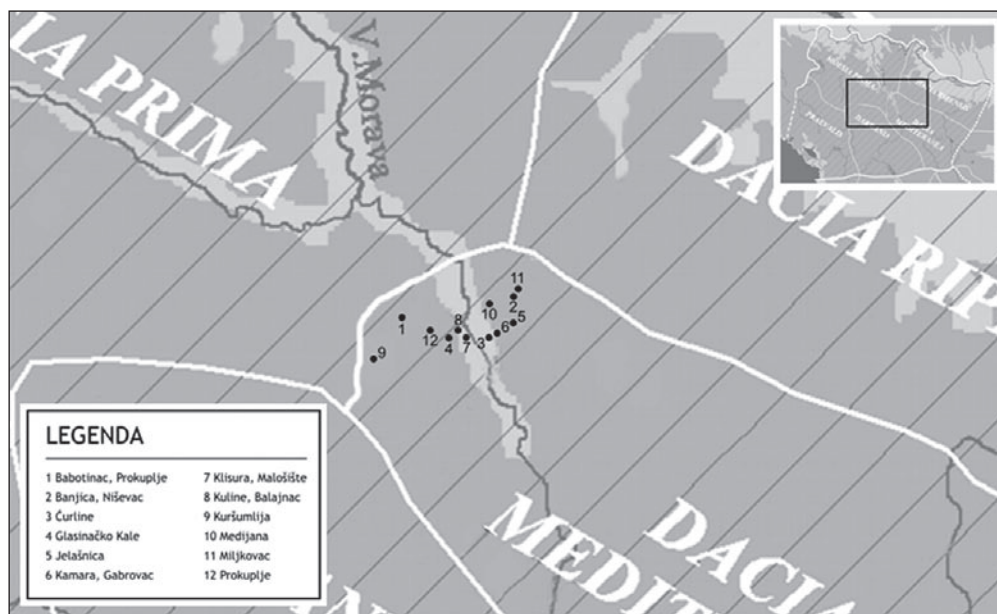
Класификацију ранохришћанске црквене архитектуре у околини Ниша можемо извршити на основу типолошких и хронолошких мерила. Према типолошким карактеристикама можемо издвојити три основа типа: једнобродне цркве, сакрални објекти триконхалних основа и тробродне базилике. Већину регистрованих објеката хронолошки можемо одредити у јустинијански период, мада су забележене и нешто старије грађевине подигнуте крајем IV и у V веку.¹

Једнобродне црквене грађевине регистроване су: на Медијани, на Камари код Габровца, на Бањици код Нишевца, на Хисару у Прокупљу у Баботинцу код Прокупља.

Црква на Медијани

Током археолошких кампања 2000. и 2001. године, на Медијани код Ниша откривена је црква мањих димензија 8m x 6m (без нартекса) (сл. 1). Нартес је нешто већи од самог наоса и на западу се ослањао на једну од просторија у тзв. баракама. У наосу цркве регистровани су остаци подног мозаика на коме је мотив христограма. (сл. 2).

¹ О црквама у граду Нишу видети: М. Rakocija, *Paleobyzantine churches of Niš - preliminary survey*, Niš and Byzantium V, Niš 2007, 125-147.

Карта 1 Налазишта палеохришћанских сакралних споменика у околини Ниша.

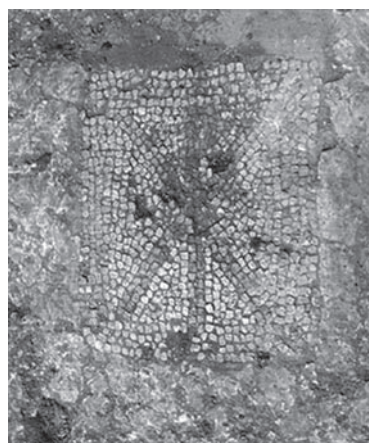
Map 1 The sites of early Christian ecclesiastical monuments in the environs of Niš.

Сл. 1 Медијана, темељ цркве (капеле ?), наос са апсидом и део нарткеса.

(Према: М. Васић, Хроника исопавања, Медијана *Старинар* LIII-LIV, 2004, сл. 4).

Fig. 1 Medijana, ground plan of church (chapel), the nave with apse and part of the narthex. (According to: M. Vasić, Medijana, *Starinar* LIII-LIV, 2004, fig. 4).

Сл. 2 Медијана, поље мозаика са мотивом Христовог монограма у наосу цркве.

(Према: М. Васић, Хроника исопавања, Медијана *Старинар* LIII-LIV, 2004, сл. 5).

Fig. 2 Medijana, part of mosaic floor with Christmon in the nave of the church.

(According to: M. Vasić, Medijana, *Starinar* LIII-LIV, 2004, fig. 5).

Стратиграфска анализа, показује да је време настанка цркве IV век, што представља једну од најранијих црквених грађевина у овој области. Имајући у виду чињеницу да око цркве није евидентирана некропола искључује могућност њене фунерарне функције. Највероватније да је у питању мања црквена грађевина или капела подигнута за прве хришћанске становнике Медијане.²

Црква на Камари код Габровца

На Камари код Габровца, на локалитету Црквиште, налазе се остаци мање једнобродне цркве (сл. 3).³ Грађевина је откривена још 30-тих година прошлог века.⁴ Зидана је од ломљеног камена и опеке, док је под је био поплочан опекама. Апсида је потпуно разрушена тако да се не може видети њен изглед. Уз јужни и западни зид налази се банак од камена и опеке (шир. 40cm, вис. 20cm). У наосу цркве на 2,5m од јужног зида налазила се зидана гробница. Била је засведена, а изнад главе покојника стајала је надгробна мермерна плоча са натписом:⁵

Pary[ul---] | DVOS[---] | dormivit in p[ace---] | Elpidius et [---]

Црква на Бањици код Нишевца

Недалеко од Нишевца, у Сврљишкој клисури леже остаци једнобродне цркве.⁶ Зидана је од ломљеног камена са малтерним везивом (сл. 4). Уз северни зид наоса као и код цркве на Камари откривена је засведена гробница, у којој се (30-тих година прошлог века) наишло на оловни саркофаг који је сада изгубљен.⁷ Том приликом нађен је и део мермене плоче, али је натписно поље такође нестало.

Црква у подножју Хисара у Прокупљу

У оквирима утврђења на Хисару у његовом подножју, међу осталим грађевинама насталим у дугом временском распону од антике до средњег века налазе се и остаци ранохришћанске цркве.⁸ У питању је једнобродна

² О првим резултатима након открића овог објекта на Медијани в. М. Васић, *Хроника ископавања, Медијана*, Старице LIII-LIV, 2004, 290-292, сл. 4, 5.

³ А. Оршић Славетић, *Белешке са путовања*, Старице X-XI (трећа серија) 1936, 172, сл. 4.

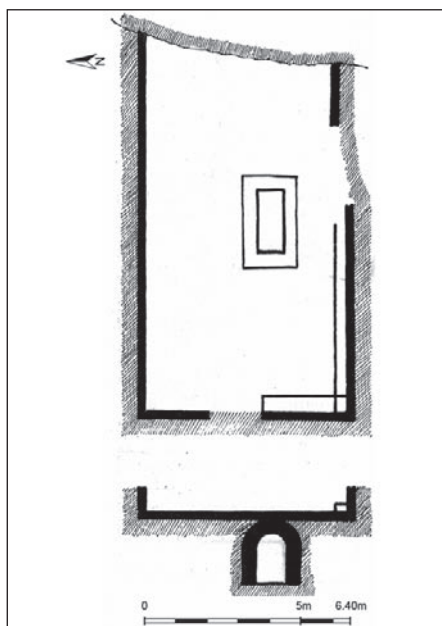
⁴ Остатке цркве је случајно пронашао Душан Цекић на свом имању 1931 године.

⁵ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик LXXVII, Београд 1934, 20. бр. 41; Р. Petrović, *IMS IV*, Beograd 1979, no. 58.

⁶ А. Оршић Славетић, *op. cit.*, 173-174, сл. 6.

⁷ О постајању овог саркофага сазнајемо на основу казивања мештана који су 30-тих година прошлог века ископавали остатке цркве, в. А. Оршић Славетић, *op. cit.*, 173.

⁸ Г. Милошевић, *Цркве у подножју Хисара у Прокупљу*, у: Прокупље у праи-

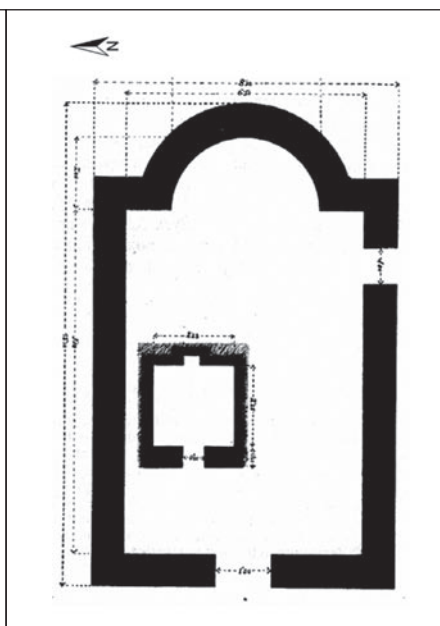

Сл. 3 Црквиште на Камари код Габровца, основа цркве.

(Према: А. Оршић Славетић, Белешке са путовања, *Старинар* X-XI (трећа серија) 1936, сл. 4).

Fig. 3 Crkvište in Kamara near Gabrovac, ground plan of church.

(According to: A. Oršić Slavetić, *Beleške sa putovanja, Starinar* X-XI (third series) 1936, fig. 4).

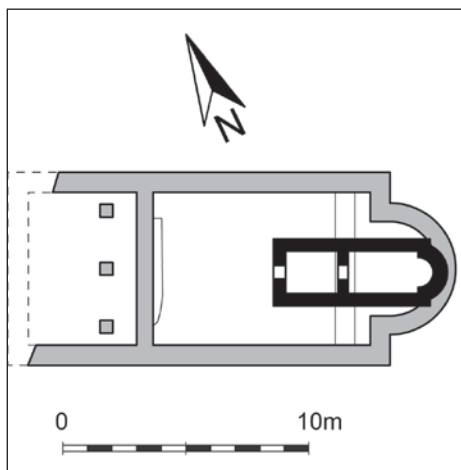

Сл. 4 Бањица код Нишевца, основа цркве.

(Према: А. Оршић Славетић, Белешке са путовања, *Старинар* X-XI (трећа серија) 1936, сл. 6).

Fig. 4 Banjica near Niševac, ground plan of church.

(According to: A. Oršić Slavetić, *Beleške sa putovanja, Starinar* X-XI (third series) 1936, fig. 6).

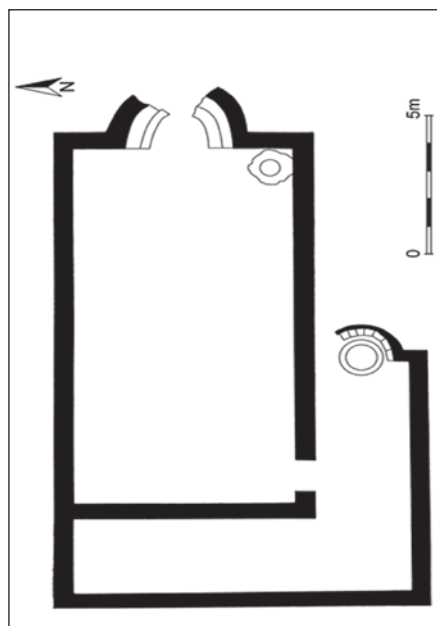
Сл. 5 Хисар у Прокупљу, основа цркве.

(Дорађен план према: Г. Милошевић, Цркве у подножју Хисара у Прокупљу, у *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Васић и Д. Маринковић, Београд-Прокупље, 1999, сл. 2)

Fig. 5 Hisar in Prokuplje, ground plan of church.

(Modified plan according to: G. Milošević, *Crkve u podnožju Hisara u Prokuplju*, in *Prokuplje u praistoriji, antici i srednjem веку*, ed. M. Vasić i D. Marinković, Beograd-Prokuplje, 1999, fig. 2)

грађевина подигнута на темељима античког храма (Сл. 5). Карактеристична је апсида на истоку, шестоугаона са унутрашње и спољне стране. Црква је већих размера, са унутрашњим димензијама 12,75 x 10,15м. На западу је велики нартекс ширине наоса и дужине 6,20м. Под цркве је био је поплочан, а делимично су видљиви и остаци мозаика. По свему судећи црква је била живописана о чему говоре сачувани бројни фрагменти фреско малтера пронађени у шуту приликом ископавања базилике.⁹ На основу стратиграфских анализа црква се датује у крај V или почетак VI века.¹⁰ У средњем веку је на месту порушене ранохришћанске цркве подигнута једнобродна црква, мањих димензија позната као „латинска црква“. Сва три споменика говоре о континуитету култног места на овом простору што представља појаву присутну на многим античким споменицима.¹¹

Сл. 6 Баботинац код Прокупља, основа цркве.

Fig 6. Babotinac near Prokuplje, ground plan of church.

Црква у Баботинцу код Прокупља

У оквиру рановизантијског утврђења на локалитету Велико кале у Баботинцу код Прокупља, откривени су остаци једнобродне црквене грађевине, са полукружном апсидом на истоку и нартексом на западној страни, дим. 13,70m x 6,80m (сл. 6).¹² Нартекс ширине 3,5m настављао се на јужну страну за приближно исту ширину завршавајући на истоку полукружном апсидом.

У току ископавања у апсидалном делу установљена су степенасто постављена седишта за клер, остаци синтроноса. Правоугаони простор у центру апсиде, уз сам доњи степеник седишта указује на постојање часне

⁹ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље, град светог Прокопија*, Прокупље 1998, 56.

¹⁰ Г. Милошевић, *op. cit.*, 167.

¹¹ М. Шупут, *Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету*, ЗРВИ XXXVI, 1997, 156-157.

¹² Ј. Кузмановић-Цветковић, *Рановизантијско утврђење у Баботинцу*, Гласник САД 3, Београд, 1986, 213-218. Овом приликом захваљујем се Јулки Кузмановић-Цветковић, кустосу Музеја Топлице из Прокупља, на пруженој техничкој документацији.

Сл. 7. Баботинац код Прокупља, остаци писцине.

Fig. 7 Babotinac near Prokuplje, remains of piscine.

трпезе. У југоисточном углу наоса формиран је плато у облику неправилног четвороугла, издигнут око пола метра у односу на под цркве. У његовом централном делу постављена је кружна писцина, пречника 0,70m на којој је регистрован одводни канал (сл. 7). Облогу зидова писцине чине два слоја кречног малтера. Овај простор је по свој прилици могао да има баптисмалну функцију. У већ поменутом јужном анексу цркве, у његовом апсидалном делу, налазио се басен који би према томе пре могао да служи као хонефтирионом (*χωνευτήριον*). Овај јужни анекс би тако могао да представља ђаконикон и био је везан са наосом цркве вратима на јужном зиду.

Начин градње цркве, олтаски простор са степенастим седиштима за свештенство, карактерише цркве VI века какве су откривене у ближој и даљој околини: на Царичином Граду,¹³ Бреговини,¹⁴ у Градини на Јелици.¹⁵ Изградња пастофорија на западној страни, уз нартекс, такође указује на предјустинијански период до прве половине VI века. Нешто касније,

¹³ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977. Базилеке са синтроном: епископска базилика, базилика у подножју акропоља (базилика F), двојна базлика (базилика G), базилика са трансептом (базилика D).

¹⁴ М. Јеремић, *Рановизантијска базилика на локалитету „Бреговинско Кале“ код Прокупља*, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Васић и Д. Маринковић, Београд-Прокупље, 1999, 119-154. М. Јеремић, М. Милинковић, *Die Byzantinische Festung von Bregovina (Süserbien)*, *Antiquite tardive* 3, 1995, 209-225.

¹⁵ М. Милинковић, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, *Starinar* LI/2001, Београд 2002, 71-133, Abb. 22. М. Милинковић, *Извештај о резултатима археолошког ископавања Градине на Јелици у 2005. години*, АП 2/3 (2004/5), Београд, 2008, 74-77, сл. 5.

литургијске радње су модификоване, што ће довести до промена у плану црква, тако што ће ђаконикон и протезис бити смештени уз олтарски простор.¹⁶

Поред ове цркве у југоситочном делу утврђења налазила се још једна сакрална грађевина оријентисана у правцу исток запад са полукружном апсидом на истоку.¹⁷ На западу је накнадно призидан нартекс. Димензије брода износе 15,50m x 8,70m. Грађевина је зидана притесаним каменом везаним блатом, мада су видљиви и трагови малтера. Под је од набијене земље са танким малтерним премазом. Иако је грађевина само делимично истражена, њена архитектура, начин градње и употребљени материјал, као и налази фрагмената керамике индицирају VI век као време у коме је црква била подигнута.

Када говоримо о једнобродним црквама у околини Ниша, можемо приметити да се у већини случајева ради о грађевинама мањих димензија, једноставних архитектонских решења и оскудном или потпуном непостојању декоративних елемената. На источној страни углавном завршавају полукружним апсидама, са спољне и унутрашње стране и нартексом на западној страни. Овакаве једноставне форме имају своје бројне прототипове на Истоку, пре свега Малој Азији, где их можемо наћи са или без нартекса.¹⁸ Ова веза је још наглашенија начином и материјалом градње где се камен где код је то могуће замењује опеком.

У области Ниша регистроване су две сакралне грађевине триконхалних основа: црква у Клисури код Малошишта и црква у Куршумлији.

Црква у Клисури код Малошишта

Остаци триконхалне цркве у селу Клисура код Малошишта, испод рушевина средњовековног града Копријана (Курвинград) откривени су још почетком прошлог века, (сл. 8).¹⁹ Црква је зидана од притесаног камена. Сачуван је део пода од мозаика у нартексу, мада по квалитету и техници грубе израде, док је остале делове цркве покривао под од орнаментално постављених плоча белог мермера и зеленог локалног камена. Ови фрагменти мозаичног пода, као и оштећена плоча канцела са урезаним крстом карактеристични су за палеохришћански период. Постоји још једна специфичност овог објекта. У питању је анекс на северној страни са полукружном апсидом на истоку и крстообразним базеном. Овакву полукружну апсиду има северни анекс цркве у Рујковцу,²⁰ док се на јужној страни налази код триконхалних цркава у Куршумлији о којој ће бити више речи

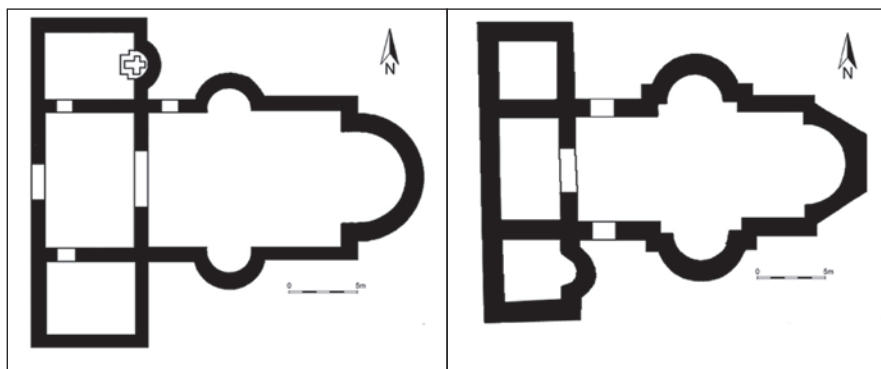
¹⁶ Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, Старица IX-X, Београд 1959, 59, ff.

¹⁷ Ј. Кузмановић-Цветковић, *op. cit.*, 214.

¹⁸ R. F. Hodkinson, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, figs. 123, 124.

¹⁹ А. Оршић Славетић, *op. cit.*, 173, сл. 5.

²⁰ В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 155, сл. 118.

Сл. 8 Клисуре код Малошишта, основа цркве.

(Према: Ђ. Стричевић, Рановизантијска црква код Куршумлије, *ЗРВИ* 2, 1953, сл. 1Ц).

Fig. 8 Klisura near Malošiste, ground plan of church.

(According to: Ђ. Stričević, Ranovizantijska crkva kod Kuršumlje, *ZRVI* 2, 1953, fig. 1C).

Сл. 9 Куршумлија, основа цркве.

(Према: Ђ. Стричевић, Рановизантијска црква код Куршумлије, *ЗРВИ* 2, 1953, сл. 1А).

Fig. 9 Kuršumlja, ground plan of church

(According to: Ђ. Stričević, Ranovizantijska crkva kod Kuršumlje, *ZRVI* 2, 1953, fig. 1A).

у даљем делу текста, цркви Е у предграђу Царичног Града, југоисточно од бедема,²¹ цркви у Клисе Кјој.²² Иако подсећа на крстионицу у питању је највероватније хоневтирион (*χωνευτήριον*) који је био намењен за прање црквених посуда.

Период настајања овог објекта одређује сама архитектура, јер постојање протезиса и ђаконикона на бочним странама нартекса одређује споменик у период до половине VI века, када се литургијски обред није изменио нити проширио.²³ Црква је највероватније била у вези са касноантичким утврђењем, које је према неким налазима било обновљено у време велике Јустинијанове грађевинске активности у северном Илирику.²⁴

Црква у Куршумлији

Друга триконхална црква у нишкој регији је црква у Куршумлији, откривена још 1922. године, када је хронолошки одређена као средњо-

²¹ Ђ. Мано-Зиси, *Ископавање на Царичину Граду 1949-1952*, Старица III-IV, Н.С. Београд 1955, 127-167; В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 135-139.

²² А. Мутафчиев, *Крстовидната црква во с. Клисе-кџой*, Известия на Бѣлг. Археол. др. V, София 85-111.

²³ Ђ. Стричевић, *op. cit.*, 59-66.

²⁴ А. Оршић Славетић, *op. cit.*, 173; Ђ. Мано-Зиси, *Извештај*, Годишњак СКА 42, 1933, 280; Ђ. Stričević, *Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku*, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 177-184.

вековна црква XII века.²⁵ Међутим, каснија истраживања²⁶ су показала да је првобитна основа Богородичине цркве у Куршумлији врло слична са претходно поменути триконхосом из Клисуре, а готово идентична са триконхосом из Царичиног Града, црква Е,²⁷ од које је нешто мања (сл. 9).

Зидање је извршено опекама везаним малтером у техници *opus signitum*. Опеке су обележене карактеристичним рановизантијским печатима од којих је занимљив један са натписом који је садржи три елемента: латински натпис, знак крста и Христов монограм.²⁸ Овакава опека са печатним натписом MAVRIANVS који највероватније представља име циглара, није усамљен пример и налази на касноантичким локталитема у овим крајевима.²⁹

Повезаност са архитектуром Царичиног Града огледа се и кроз декоративну пластику: јонски импост-капители, као и композитни капители по техници и стилу израде, као и по материјалу потичу највероватније из исте клесарске школе.³⁰

За разлику од већине до сада пронађених сакралних грађевина у нишкој области које се представљале углавном објекте у оквиру утврђених насеља, триконхална црква у Куршумлији је једна од ретких чији је сепулкрални карактер потврђен не само чињеницом да се налазила изван градског бедема, већ и налазом гробова у њеној непосредној близини. Специфична култна намена ових цркава објашњава се и појавом бочних конхи. Д. Анастасијевић је још 20-тих година прошлог века приликом радова на ископавању цркве у Куршумлији констатовао постојање једног бокса на дубини од око 3m у поду јужне конхе,³¹ што су каснији истраживачи правилно протумачили да је реч о зиданој гробници.³² Да поменемо да су у јужној конхи, као и испод пода атријума триконхоса у Царичином Граду такође откривени делови људског скелета, што би указивало на гробни карактер и ове цркве.³³ Обзиром на аналогну поставку основе са територијално блиским црквама у Клисури и црквом Е у Царичином Граду, цркву у Куршумлији треба такође хронолошки одредити у предјустинијанску епоху односно у прву половину VI века.

²⁵ Д. Н. Анастасијевић, *Откопавање Немањине св. Богородице код Куришумлије*, Старице I, (трећа серија), Београд 1922, 47-55.

²⁶ Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куришумлије*, ЗРВИ 2, 1953, 179-198.

²⁷ Ђ. Мано-Зиси, *Ископавање на Царичину Граду 1949-1952*, Старице III-IV, Н.С. Београд 1955, 127-167; В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 135-139.

²⁸ О опеци и натпису имамо податке у извештају са ископавања цркве који је дао Д. Н. Анастасијевић, *op. cit.*, 54, сл. 5; в. Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куришумлије*, 189-191, сл. 8.

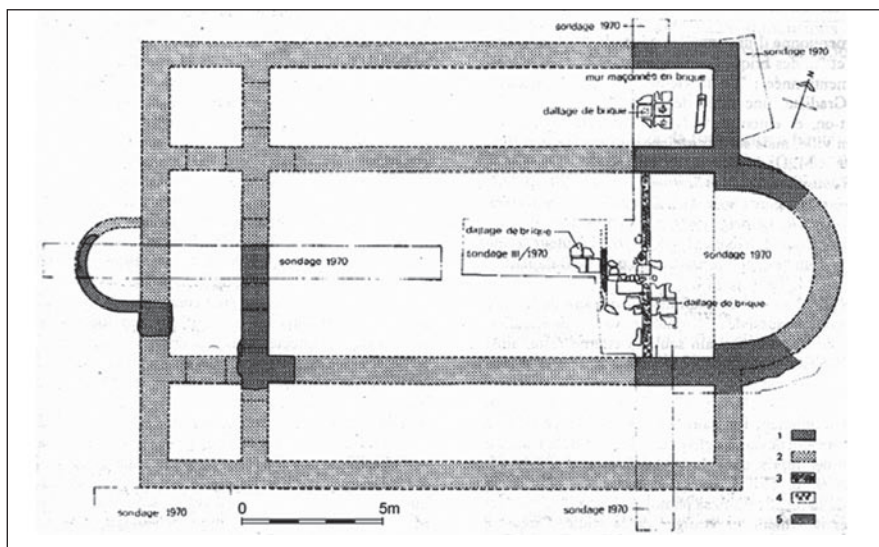
²⁹ Исти натпис се појављује и на опеци из цркве на Гласиначком Калеу, о чему ће бити више речи у даљем тексту.

³⁰ Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куришумлије*, 185-186, сл. 3-6.

³¹ Д. Н. Анастасијевић, *op. cit.*, 51.

³² Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куришумлије*, 194.

³³ Према претпоставци ранијих истраживача црква Е у Царичином граду је највероватније представљала маузолеј неке истакнуте личности у граду, чији су се посмртни остаци налазили у јужној конхи; в. В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 139, н. 48.

Сл. 10 Кулине код Балајнца, основа цркве.

(Према: М. Jeremić, Balajnac agglomération protobyzantine fortifiée, *Antiquité tardive* 3, 1995, fig. 9).

Fig. 10 Кулине код Балајнца, ground plan of church.

(According to: М. Jeremić, Balajnac agglomération protobyzantine fortifiée, *Antiquité tardive* 3, 1995, fig. 9).

На крају можемо да закључимо да облици и међусобни однос елемената основа цркава у Клисури и Куршумлији су одређени одговарајућим кулним захтевима периода у коме су настали. Употреба сепулкралних конхи у палеохришћанском периоду је резултат развоја који је започет још у паганском периоду. Задржавајући се на нашем простору, треба поменути гробницу у Брестовику³⁴ која својом формом указује на везу која води од паганских екседри до хришћанске триконхалне грађевине везане за фунерарну функцију којој припадају и цркве у Клисури и Куршумлији.

Трећи тип ранохришћанских сакралних објеката регистрованих у нишкој регији припада тробродним базиликама.³⁵ Оне су подизане углавном у комплексу утврђених насеља: базилика на утврђењу у Кулинама код Балајнца, у Ћурлинама, црква у оквиру утврђеног насеља на Глашиначком Калеу, црква у Миљковцу.

³⁴ М. Валтровић, М. Васић, *Римска гробница у селу Брестовику*, Старице н. р. 1, 1906, 128-140; Ђ. Стричевић, *Брестовик римска гробница*, Старице VII-VIII, Београд 1958, 411-413.

³⁵ У овом прегледу је изостављена базилика у Бреговини о којој је у више наврата писано и о којој је урађена детаљна архитектонска анализа, в.: М. Jeremić, М. Milinković, *Die Byzantinische Festung von Bregovina (Süserbien)*, *Antiquité tardive* 3, 1995, 209-225; М. Јеремић, *Рановизантијска базилика на локалитету „Бреговинско Кале“ код Прокупља*, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Београд-Прокупље, 1999, 119-157.

Базилика у Кулинама код Балајнца

У оквиру фортификационог комплекса на локалитету Кулине код Балајнца, у његовом јужном делу леже остаци базиликалне грађевине.³⁶ Црква садржи једноставан план основе са три брода и полукружном апсидом на истоку над централним бродом, и нартексом на западној страни са два бочна компартимента, димензија 20m x 16m, (сл. 10). Иако није сачувано много елемената на основу којих би се могла црква прецизније датовати, ипак сачувани делови опека које садрже крстове као и делови парпетних плоча од мермера такође са урезаним представама крстова у кругу указују на VI век као време подизања базилике.³⁷

Базилику на локалитету Кулине можемо приписати тзв. хеленистичком типу.³⁸ Својом тробродном диспозицијом са полукружном олтарском апсидом и пастофоријама уз нартекс, одражава предјустинијанску концепцију распрострањену у грчким областима. Бројне су паралеле у ближој и даљој околини попут: базилике у подножју акропоља Царичиног Града (у литератури базилика F),³⁹ базилика из Скупија,⁴⁰ базилика у Стобима⁴¹ базилика Богородице Ахеропојетос у Солуну.⁴²

Базилика у Ђурлинама

Посебно треба издвојити цркву у Ђурлинама имајући у виду њену основу и димензије, дуж. 37m заједно са тремом (сл. 11). Остаци ове базилике су уништени свега неколико година после ископавања да би на том месту била подигнута нова парохијална црква крајем XIX века.⁴³

Црква у Ђурлинама је тробродна грађевина са олтарском апсидом, споља трочланом. Уз олтарски простор са његове северне и јужне стране подигнуте су пастофорије које имају апсидалне завршетке, такође споља трочлане. Наос је издељен на бродове ступцима. Нартекс је имао бочно постављене компартименте у ширини бочних бродова са којима су комуницирало вратима. Црква је са три стране окружена тремовима, од којих

³⁶ Први помен утврђења на локалитету Кулина код Балајнца забележен је још крајем XIX века. Нешто више о старохришћанској цркви у оквиру фортификационог комплекса в. А. Оршић Славетић, *op. cit.*, 170, сл. 1; М. Jeremić, *Balajnac agglomération protobyzantine fortifiée*, *Antiquité tardive* 3, 1995, 193-207.

³⁷ М. Jeremić, *Balajnac agglomération protobyzantine fortifiée*, 198-200, fig. 6-8.

³⁸ О базиликама хеленистичког типа в. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore 1965, 74-77.

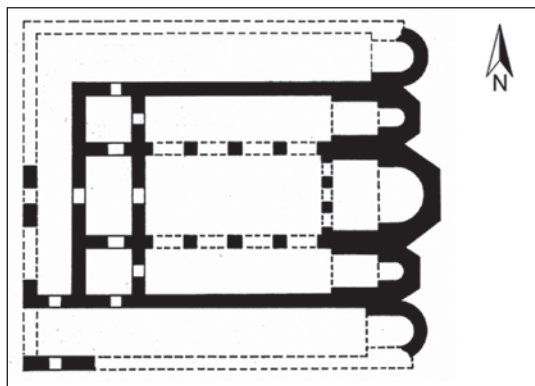
³⁹ В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 86-91.

⁴⁰ М. Гарашанин, Д. Корачвик, *Базилика II во Скупи*, *Macedonia acta archaeologica* 7-8, Скопје, 1982, 79-96. И. Микулчић, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999, 351-352, сл. 227.

⁴¹ J. Wiseman, *The City in Macedonia Secunda*, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, *Actes du colloque*, Rome 1984, 307, fig. 13. И. Микулчић, *op. cit.*, 310, сл. 193.

⁴² R. Krautheimer, *op. cit.*, 75, fig. 25.

⁴³ М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, сл. 1044.

Сл. 11 Ћурлина, основа цркве.

(Према: В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977. сл. 119).

Fig. 11 Ćurline, ground plan of church.

(According to: V. Kondić, V. Popović, *Caričin Grad – utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku*, Beograd 1977. fig. 119).

северни и јужни на истоку завршавају полукружним апсидама. Према форми појединих архитектонских елемената, грађевина подсећа на цркве које потичу из тзв. круга Царичиног Града, пре свега на Епископску базилику.⁴⁴ Олтарска апсида споља тространа представља једну од карактеристика овог круга што се везује за утицај Константинопоља.⁴⁵

Ова базилика је нешто млађа од осталих које помињемо у раду, на шта указују пастофорије постављене уз олтарску апсиду. Подизање цркве можемо датovati у најраније у време око средине VI века имајући у виду блискост са архитектуром Царичиног Града. Литургијске промене које су се догодиле средином VI века утицале су и на промену у диспозицији плана светилишта, тако да ће ђаконикон и протезис сада бити смештени уз олтарски простор.⁴⁶

Црква на Гласиначком Калеу код Житорађа

На левој обали реке Топлице, код места Житорађе леже остаци касноантичког утврђења. Према сачуваној скици Адама Оршића-Славетића, у Горњем граду утврђења, највероватније леже остаци црквене грађевине са три апсиде.⁴⁷ У овом моменту не можемо са сигурношћу рећи да ли се ради о тробродној базиликалној грађевини или је у питању једнобродна црква са две бочне капеле (сл. 12). У сваком случају будућа ископавања ће највероватније дати прави одговор на ово питање. Треба поменути да су још крајем XIX века старији истраживачи на овом локалитету наилазили на опеке са натписом MAVRIANVS и христогорамом, попут оних пронађених у цркви у Куршумлији о чему је било речи у претходном делу овог рада.⁴⁸

Као што можемо да приметимо цркве тробродне базиликалне диспозиције су више или мање блиске црквама распрострањеним на југу

⁴⁴ В. Кондић, В. Поповић, *ор. cit.*, 25-33.

⁴⁵ М. Јеремић, *Рановизантијска базилика на локалитету „Бреговинско Кале“ код Прокупља*, 147-149, сл. 26.

⁴⁶ Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, 59, ff.

⁴⁷ А. Оршић Славетић, *ор. cit.*, 171, сл. 2, 3.

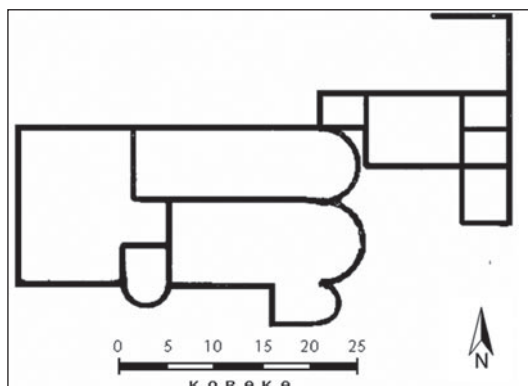
⁴⁸ Т. Р. Ђорђевић, *Градиште на Главиинској Чуки*, *Старинар XII*, 1895, 105-111.

Сл. 12 Гласиначко Кале код
Житорађа, основа цркве.

(Према: А. Оршић Славетић,
Белешке са путовања, *Старинар*
X-XI (трећа серија) 1936, сл. 2).

Fig. 12 Glasinačko Kale near
Žitorađa, ground plan of church.

(According to: A. Oršić Slavetić,
Beleške sa putovanja, *Starinar*
X-XI (third series) 1936, fig. 2).

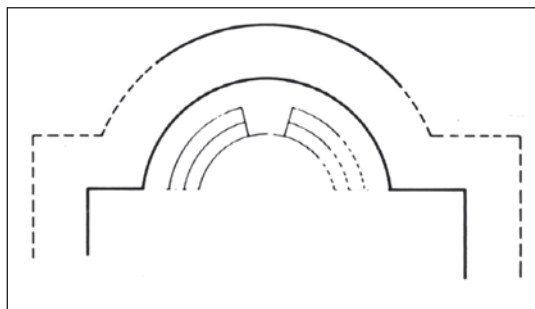
Балканског полуострва, нарочито онима у Македонији и Грчкој. Наиме, све до средине V века Солун је био културно и уметничко средиште читавог Илирика од Егеја све до Дунава. Након велике хунске инвазије која је за последицу имала разарање готово целокупне урбане структуре Илирске префектуре, утицај Солуна слаби, а таква тенденција се наставља нарочито у време Јустинијана I који је својом политиком централизма, утицао да Константинопољ и Мала Азија постану узор у црквеном градитељству VI века. То су пре свега цркве у оквиру тзв. круга Царичиног Града, које су карактеристичне за Јустинијанску епоху и представљају доминантан облик у црквеној архитектури не само у области Ниша, већ и у читавом северном Илирку.

Црква на локалитету Градиште у с. Миљковцу

Остатке цркве подигнуте унутар бедема рановизантијског утврђења на локалитету Градиште у селу Миљковцу, због недовољне истражености не можемо са сигурношћу дефинисати и извршити типолошку класификацију (сл. 13). Полукружна апсида са уклесаним степенастим седиштима за свештенство, остаци синтроноса, парпетне плоче израђене од белог мермера, као и трагови боје на фрагментима фреско малтера,⁴⁹ указују на сакрални објекат од веће важности у широј области. Можемо претпоставити да је утврђење на локалитету Градиште имало важну улогу у оквиру фортификационог система који је подигнут у време Јустинијана I имајући у виду положај утврђења које је лежало на доминантној и стратешки важној локацији одакле се могао контролисати пут који је водио од Мораве за Сврљиг.

Да поменемо на крају да је на путу који води кроз Куновичку клисуру и који представља најкраћу везу између Поморавља и североисточних делова Балканског полуострва, налази неколико локалитета око Јелашнице, где се поред трагова утврђења из Јустинијановг периода наишло и на остатке једне

⁴⁹ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 20.

Сл. 13 Градиште у с. Миљковцу, план олтарског дела цркве.

(Према: М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, сл. 20).

Fig. 13 Gradište in v. Miljkovac, plan of the altar part of the church.

(According to: M. Rakocija, *Manastiri i crkve grada Niša*, Niš 1998, fig.20).

ранохришћанске цркве са нартексом и гробницом.⁵⁰ Пример Јелашнице није усамљен. Трагове Јустинијановог одбрамбеног система налазимо и на путу који је водио ка Рациарији где се издваја терен у саставу Трговишког и Срвљашког Тимока, са бројним утврђеним пунктовима.⁵¹ Нарочито је пут од Наиса до Јустинијане Приме карактеристичан по многим утврђењима која су густо постављена и чинила једну одбрамбену линију, штитећи ову област од све чешћих варварских напада. Већ поменуто Гласиначко Кале са двоструким бедемом на најбољи начин то показује.

Иако је већина ових локалитета само делимично истражена, а у неким случајевима само рекогносцирана, чини нам се, да можемо изнети извесне констатације. Као прво, уочљива је функционална и хронолошка повезаност касноантичких утврђења и црквених грађевина подигнутих у њиховим оквирима. Оваква консеквентност у реализовању идеје јединства сакралних и форификационих објеката регистрована је и у другим деловима Северног Илирика. Она је свакако у вези са тежњом великог хришћанског владара Јустинијана I, не само да одбрани Балкан од нових инвазија варварских племена која су надирала са севера и североистока, већ и да коначно доврши један дуг процес христијанизације аутохтоног романизованог становништва централног Балкана који је нешто касније ипак прекинут у својој завршној фази почетком VII века.

Нажалост, многи од ових споменика који су били видљиви још крајем XIX и у првој половини XX века о којима имамо податке захваљујући првим истраживачима старина у нашим крајевима, неповратно су уништени, док други, надајмо се, тек очекују своје истраживаче.

⁵⁰ А. Оршић, Славетић, *Прилози за археолошку топографију Моравске Брегоvine*, Археолошки моравски гласник, 1936, 39-45.

⁵¹ С. Јовановић, *Рекогносцирање касноантичких и средњовековних сакралних објеката у долини Трговишког Тимока*, САД 2, Београд 1985, 199-205.

Olivera Ilić
EARLY CHRISTIAN ECCLESIASTICAL MONUMENTS IN SETTLEMENTS
AND FORTS IN THE AREA OF NIŠ

Late Roman *Naissus* and its environs is rich with the ecclesiastical monuments either they discovered inside or vicinity of settlements, forts or stand isolated.

This survey of the distribution of early Christian churches in this area, has enabled us to classify them according to their typological features and chronological frame. The analysis of architectural shapes, positions and decorative elements makes it possible to define the three basic types of churches, and their chronological attribution:

- the single naved,
- the trefoil churches,
- basilicas with a nave and two aisles.

In most cases, churches in *Naissus* and its environs, which are dated to the period from the 4th to the beginning of the 7th century, characteristically simple in architectural structure, with modest decorative repertoire inside or none at all, in some cases.

The presence of baptistries in churches of the so-called rural type, like that in Babotinac near Prokuplje, point to the existence of a large number of catechumens, which led to episcopal duties being transferred to other priests. This phenomenon was particularly noticeable in the 6th century, which was in keeping with the aspiration of Justinian I to finish the process of converting the autochthonous Romanised population when this long process of Christianisation was interrupted by the invasion of the barbarian tribes from the north precisely when it was in its final phase at the beginning of the 7th century.

